

in: *Moderne Levensstijlen. Ingrediënten en Dilemma's*, onder redactie van Carl C. Rohde, Rodopi, Amsterdam: 66-95.

LEVENsstIJL en STATUSRIVALITEIT, EMOTIEREGULERING en ROMANTISERING

Cas Wouters

Er bestaat *nog* een hoofdstuk van *Insula Dei*...

En u zoudt het misschien ook wel aangenaam gevonden hebben dat hoofdstuk te lezen. Maar ik zal het toch maar weglaten. Ik ken deze beschaafde, fijne en oprechte mensen, die zoo heelemaal niet in bestialiteit zouden kunnen uitbarsten, ik ken ze als ze zich met hun allen bij mekaar maatschappij believen te noemen. Ik hoor hen al praten en lees hun stukjes als die vrijage, deze teedere en wilde menselijke bewogenheid, die ons allen drijft, nog meer dan wij weten, als die zoo maar in den boekwinkel te koop geweest zou zijn...

Ik zal dus maar eens wachten tot uit onze beschaving zich eindelijk weer een edele onbevangenheid zal hebben ontwikkeld.

Zoodat u denkt, dat ik mij verbeeld het eeuwige leven te hebben.

13 Februari 1942.¹

Levensstijlen en lijfstijlen, de manieren waarop mensen hun uiterlijk en gedrag vorm en betekenis geven, houden nauw verband met machts- en statusverhoudingen. Dit verband was in vroeger eeuwen dwingender:

"In 1666 Samuel Pepys tells how the King decided that he had discovered *the* finest style for all times, he would never change it and it would never change... so he decreed this the style, and it became the style."²

Een dergelijke koninklijke macht en status ontbreekt in de twintigste eeuw, althans in het Westen. Daarentegen komt het verlangen naar een dergelijk dwingend verband tussen macht, status en stijl nog wel degelijk voor. Soms vindt dat verlangen zelfs vertolking in 'koninklijke' pretenties, bijvoorbeeld in de kunsten. Volgens een kenner van *De Stijl*

"krijgt dit woord, voorafgegaan door het bepaald lidwoord 'de', de assertieve kwaliteit die suggereert dat het hier op zijn minst gaat om de beste, en mogelijk zelfs de enige stijl die bruikbaar was in de moderne kunst en cultuur."³

En in de jaren vijftig waren er opnieuw velen, zeker niet de geringsten,

"[who] *believed*, along with the artists, that Abstract Expressionism was *the final form*, that painting had at last gone extra-atmospheric, into outer space, into a universe of pure

¹ Nescio, *Boven het dal*, Van Oorschot, Amsterdam 1961, p. 97/8.

² Tom Wolfe, *The Hair Boys*, in *The Pump House Gang*, New York 1969, p.104.

³ Robert P. Welsh, *De Stijl*, een hernieuwde kennismaking, in *De Stijl: 1917-1931*, redactie Mildred Friedman, Amsterdam 1982, p. 25.

forms and pure colors."⁴

Op die ijle hoogten van Schoonheid⁵, lijkt rivaliteit of competitie tussen stijlen geen bestaansrecht te hebben en wordt het zoeken naar verbanden tussen de verhoudingen waarin mensen leven en hun smaak of stijl ervaren als een smakeloze en cynische reductie. Maar, dergelijke geïdealiseerde, abstracte en absolute hoogten zijn 'gezuiverd' van mensen - 'a universe of pure forms and pure colors'. In het leven op aarde is de stijlcompetitie zodanig geïntensiveerd dat zij een vast nummer in de strijd om status en macht is geworden, en stijl een soort steno voor status en distinctie: de stijl van lijf en leven, van de omgang met elkaar en zichzelf *klasseert*.

Status en stijl

Een voorbeeld van de trend in de richting van toenemende concurrentie in status, smaak en stijl, en van toenemende variaties en alternatieven in de stilering van gedrag en gevoel, is de veelheid van termen die jongeren gebruiken om elkaar in te delen naar hun *eigen* smaak in kleding, muziek en levensstijl, termen als 'kaker', 'disco', 'house', 'hip-hop' of 'punk'. Dit soort classificaties versluiert de smaak van hun ouders en daarmee de sociale klasse waaruit ze afkomstig zijn.⁶ Ten tijde van de pet en de (hoge) hoed werd die versluiering nog niet zo sterk gezocht, en waren de kentekenen van sociale klasse duidelijker en eenvormiger. Leeftijd, kleding en muziek hadden nog een geringer aandeel in de vorming van identiteitsgevoel. Vooral sedert de jaren zestig werden vragen als "van wie is hij d'r een?" of "wat doet je vader?" en andere verwijzingen naar sociale klasse steeds pijnlijker. Verwijzingen naar een 'beter' en een 'minder' soort mensen, naar hiërarchische *groepsverschillen* raakten getaboeëerd naarmate onderliggende sociale lagen en groepen zich emancipeerden. Levensstijlen en manieren van zichzelf presenteren werden steeds sterker ervaren als uitingsvormen van *individuele* identiteit - de individualisering van het Ik-Tijdperk. In de lange periode van vrede en welvaart na de laatste oorlog is eenieders persoonlijke wijze van presentatie en omgang steeds belangrijker geworden voor het waarden en rangordenen van elkaar - als criterium ter bepaling

⁴ Tom Wolfe, *The painted word*, New York 1976, p. 66. (cursivering in origineel).

⁵ 'De toon van het "absoluut zo en niet anders"' en 'de hang zich door bovenmenselijke absolute waarden te laten leiden' behoren volgens Willemijn Stokvis tot de hoofdkenmerken van het Futurisme, de Dada-beweging, het Constructivisme, De Stijl, het Surrealisme en Cobra. In 'Totalitair en revolutionair denken en de avant-garde in de kunst', *De Gids* 153/1 (januari 1990), pp. 3-16.

⁶ In een brief, gepubliceerd in de brievenrubriek van *NRC Handelsblad* 12 mei 1989, schrijft de 16 jaar oude Machteld Dieke: "Is trouwens de 'volwassenen' al eens opgevallen dat kakers altijd ouders hebben die ook kak zijn? Kak zijn kinderen nooit uit zichzelf. Maar hardrocker of punk zijn kinderen wel uit zichzelf, hun ouders zijn het nooit."

van iemands plaats op de maatschappelijke ladder. Naast oude statuscriteria als stand, 'geboorte' en geld - de nabijheid tot de monopolies van geweld en geld - is het belang van criteria als persoonlijke verdiensten, levensstijl, lijfstijl en stijl van zelfregulering gestegen. *Wie* iemand is volgt niet meer zo sterk uit zijn maatschappelijke positie ofwel uit *wat* iemand doet, en meer uit de *manier* waarop hij het doet: "It ain't what you do, it's the way that you do it." Zo'n op 'eenheid van tijd, plaats en handeling' afgestemde visie en moraal kan slechts bloeien waar een onderhandelingshuishouding dominant is, d.w.z. waar extreme uitingen van hiërarchie, van superioriteit, inferioriteit, zelfverheffing en arrogantie uit het sociale spectrum zijn verbannen, en zich in processen van democratisering en sociale nivellering een gelijkheidsideaal heeft verspreid dat ingaat tegen elk beleid van voldongen feiten. De steeds verdere indamming van meer extreme mogelijkheden tot het tentoonspreiden van sociale en psychische distinctie, van gevoelens van superioriteit of inferioriteit, blijkt samen te gaan met een toename van de sociale en psychische variaties en nuanceringen in de regulering van emoties en gedrag. Het is binnen die nauwere grenzen dat gedragsstilering, emotieregulering en het wekken van een bepaalde indruk aan belang hebben gewonnen. In een proces van *informalisering*⁷ zijn ze niet alleen informeler, erotischer, lichamelijker, emotioneler en gevarieerder geworden, maar ook ingewikkelder. In deze sociale en psychische constellatie wordt namelijk het feit dat gevoelens van superioriteit en inferioriteit in elke statuscompetitie onontkoombaar worden opgeroepen doorgaans ontkend en verdrongen.⁸ Die gevoelens worden dan bedekt onder statusangst, angst voor gezichts- en statusverlies. Over smaak en stijl valt intensief te twisten, maar dat geldt nauwelijks voor de statuscompetitie die zich daarin uit. Die geldt meestal als verwerpelijk; ze 'hoort niet', evenmin als de in die competitie opgeroepen gevoelens van meer- en minderwaardigheid. En zo zijn strategieën om zich een bevredigend gevoel van (eigen)waarde of status te verwerven niet alleen een steeds belangrijker deel van het 'impression management' in de presentatie van zichzelf geworden⁹, maar ook een sterker verdrongen en 'geheim' deel. 'Impression management', 'image building' en 'styling' vormen tegenwoordig het werk van een toenemend aantal specialisten in emotie-arbeid, werkzaam op bureaus en afdelingen voor reclame en Public Relations

⁷ Zie Cas Wouters, *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*, Bert Bakker, Amsterdam 1990.

⁸ Vgl. "Wat de wereld nu nodig heeft is een naslagwerk over de artistieke etiquette in theater, concertzaal en museum. Eerste les: verzwijg elke behoefte aan zo'n boek, de goede toon komt immers 'vanzelf'." A. de Swaan, *Kwaliteit is klasse*, Amsterdam 1985, p.32/3.

⁹ Erving Goffman, *The presentation of self in everyday life*, New York 1959.

en in de sterk groeiende dienstenindustrie. De tendens van individuen om hun persoonlijke emotie-arbeid te verdringen en/of geheim te houden, een tendens die hier merkwaardig tegen afsteekt, houdt naar alle waarschijnlijkheid tevens verband met het feit dat de in het proces van sociale egalisering toegenomen druk zich naar anderen te richten, tegelijkertijd de druk en het verlangen zich van die dwang te bevrijden heeft versterkt. Op dat verlangen stoelt het ideaal om zich van die drukkende anderen los te maken en zich als zelfstandig, authentiek individu te profileren: zich te onderscheiden vormt niet alleen een statusmotief, maar het verleent aan het *eigen* leven ook waarde en betekenis. Zo hebben smaak en stijl als bakens aan betekenis gewonnen.

Naarmate fysieke veiligheid en materiële zekerheid voor steeds meer mensen haast vanzelfsprekende levenscondities zijn geworden, lijkt de status- en stijlconcurrentie steeds complexer, intenser en geheimer te zijn geworden. Dat heeft het verlangen aangewakkerd naar een gedrag dat als ongedwongen, echt, natuurlijk, ontspannen, spontaan, authentiek en informeel wordt ervaren, terwijl dit gedrag tegelijkertijd geen enkel spoor van geweld of andere vormen van zelfverheffing mag vertonen. Het ideaal houdt dus in dat het vermijden van zulke sporen 'van nature' is gegeven, hetgeen betekent dat het voortkomt uit een vorm van persoonlijke beschaving die als een 'tweede natuur' functioneert. Voor de praktijk van de dagelijkse omgang betekent dit dat het vermijden van zulke sporen deels onbewust en automatisch gebeurt, deels in het 'geheim'. (De term 'impression management' lijkt vooral te slaan op het 'geheime' deel van de emotieregulering.) De paradoxale complexiteit van dit ideaal maakt begrijpelijk waarom verwijzingen naar het 'geheime' deel van emotiereguleringen meestal worden opgevat als een inbreuk op de geloofwaardigheid of authenticiteit van de betreffende individuen, en waarom een kijkje in de keuken van de psychische huishouding al gauw als 'verraderlijk' wordt ervaren; men geeft zichzelf prijs:

We are in an age when people will sooner confess their sexual secrets - much sooner in many cases - than their status secrets, whether in the sense of longings and triumphs or humiliations and defeats.¹⁰

Statusgeheimen zijn dus 'geheime' reguleringen van emoties en impulsen, maar hoe complex, intensief, geïndividualiseerd en geheim de statuscompetitie ook mag zijn geworden, toch 'verraadt' elk individu in levensstijl en gedrag zijn of haar (aanspraken op) status, sociale klasse, tijdperk en cultuur. Een bepaalde stijl wekt immers bepaalde emoties, en veranderingen in stilering of profilering vormen een aanwijzing voor een veranderd patroon van emotie- of zelfregulering. Het proces van stilering waarin een stijl, samen met de bijbehorende smaak en status tot ontwikkeling

¹⁰ Tom Wolfe, 'Funky Chic', in *Move Gloves & Madmen, Clutter & Vine*, New York 1976, p. 189.

komt, valt samen met het proces waarin zowel vormgevers als -nemers leren hun emoties en impulsen te reguleren en te stileren. Veranderingen in levensstijlen en omgangsvormen bieden dus zicht op veranderingen in zowel sociale als psychische verhoudingen, op zowel wat er *tussen* als *in* mensen gebeurt.¹¹

Hiermee zijn de contouren van het betoog in dit artikel geschetst. Direct hierna volgt een nadere beschrijving van recente veranderingen in omgangsvormen en verhoudingen. Vervolgens zal ik in dit artikel proberen te illustreren hoe de toegenomen rivaliteit in status en stijl samengaat met zowel een tendens tot indamming van de meest gevaarlijke en vernederende uitingen van superioriteit als met een tendens tot uitbreiding van de nuances en variaties in gedrag en gevoel. De beide nauw samenhangende tendensen zullen nader worden belicht aan de hand van ontwikkelingen in de regulering van gewelddadige en seksuele impulsen en emoties. Vervolgens komt aan de orde hoe de toegenomen rivaliteit en concurrentie heeft aangezet tot een intensivering van het verlangen om eraan te ontsnappen en hoe dit verlangen in romantiek en (geïrriteerde) nostalgie tot uitdrukking komt. Tenslotte volgen enkele meer theoretische opmerkingen.

Fasen van informalisering en (re)formalisering

Het lange-termijn proces van informalisering vanaf het einde van de negentiende eeuw heeft zich spiraalsgewijs in korte-termijn fasen voltrokken. Korte-termijnfasen van informalisering zoals die in de *roaring twenties* en in de jaren zestig en zeventig werden gevolgd door fasen van (re)formalisering, waarin voorafgaande uitbreidingen van gedrags- en gevoelsalternatieven ten dele werden beperkt, maar voor het merendeel werden opgenomen in de Algemeen Beschaafde Omgangsvormen.

In de laatste korte-termijn fase van informalisering, de jaren zestig en zeventig, konden men zich onderscheiden door zich in kleding, spraak en ander gedrag naar 'benden', naar de man in de straat te richten. Het was de verbreiding van een oriëntatie waarvan de aantrekkingskracht reeds doorklinkt in George Orwells romantische beschrijving van 'the proles' in *1984*:

Zij waren niet trouw aan een partij of een land of een idee, zij waren trouw aan elkander. Voor het eerst in zijn leven voelde hij geen verachting voor de proles... De

¹¹ De stijgende belangstelling voor de 'sociologie van emoties', zoals die zich momenteel voordoet, kan ertoe bijdragen dat Den Hollanders constatering "In het algemeen besteden sociologen weinig aandacht aan het emotionele leven van de mensen die ze bestuderen, terwijl dit juist een centrale plaats bij de romanschrijver inneemt" aan evidentie verliest. (A.N.J. den Hollander, *Het Amerikaanse Landstadje in de romanliteratuur en in de sociologie*, De Bataafse Leeuw, z.j.)

proles waren menselijk gebleven. Zij waren in hun binnenste niet hard geworden. Zij hadden vastgehouden aan de primitieve gevoelens, die hij zelf door bewust zijn best te doen weer moest aanleren.¹²

In de jaren zestig en zeventig klonk deze romantisering uit vele monden. Tegenover de destijds overdreven tot overbodig geachte afscherming van de mensen van de straat, werd destijds juist hun dynamische vitaliteit bezongen:

"You've gone to the finest school, all right Miss Lonely,
But you know you only used to get juiced in it,
And nobody has ever taught you how to live on the street,
And now you are gonna have to get used to it.
(Bob Dylan, *Like a Rolling Stone*, 1965)

De nadruk op geëngageerde emotionaliteit die hierin doorklinkt, verschoof eind jaren zeventig, begin jaren tachtig weer naar gereserveerde distantie. Allerlei maatregelen die in de jaren zestig en zeventig de ondernemingsvrijheid van kooplieden en industriëlen steeds verder aan banden hadden gelegd en die getuigden van hoge collectieve verwachtingen ten opzichte van de staat en van de maakbaarheid van de samenleving, werden in de jaren tachtig weer ten dele opgeheven; er werden juist investeringspremies uitgelooft, en dit brede maatschappelijke proces ging gepaard met verschuivingen in perspectief en identificatie. Zowel in de media als in de sociale wetenschappen verschoof de collectieve belangstelling niet alleen van 'beneden' naar 'boven', maar ook van 'rechten' naar 'plichten', en de 'identificatie met de gevestigden' kreeg weer de overhand op de 'identificatie met underdogs'.¹³ Commerciële specialisten die zich zoveel mogelijk buiten de media hadden gehouden - veel van wat zij zeiden en deden werd tegen hen gebruikt - traden weer zelfbewust voor het maatschappelijk voetlicht. De publieke belangstelling voor zich emanciperende groepen verminderde en veranderde van toon. Pech en berusting wonnen aan kracht vergeleken bij onrecht en verzet, en vernederingen werden weer sterker uit het bewustzijn geweerd: een fase van emancipatie en verzet was omgeslagen in

¹² George Orwell, *1984*, Amsterdam 1978 (oorspr. 1950), vert. Halbo C. Kool. George Orwell, *1984*, Amsterdam 1978 (1950), p. 138 (vertaling Halbo C. Kool) Overigens, de mensen die hier worden beschreven, begrepen deze idealisering niet goed. De erin uitgedrukte nostalgische verlangens naar het geluk van een 'gewoon' en eenvoudig leven konden zij niet rijmen met hun ambities: zij ontwikkelden eerder een smaak voor trouwen in een koets, pluche of eiken meubels, sherry en 'kleintjes pils'.

¹³ De 'identificatie met de gevestigden' lijkt eenzelfde patroon van emotieregulering te volgen als de 'identificatie met de agressor' (zie Anna Freud, *Das Ich und die Abwehrmechanismen*, München 1936: 85).

een fase van stabilisering en berusting¹⁴ en deze omslag is te beschouwen als een fluctuatie, een golfbeweging in het informaliseringsproces op langere termijn.¹⁵ Een korte-termijnfase van informalisering was omgeslagen in een fase van (re)formalisering. De idealisering van de vrijheid van de straat en van de alerte vitaliteit van de 'mensen van de straat' maakte weer plaats voor een idealisering van de vrijheid en de verfijnder levensstijl van mensen die juist *niet* 'van de straat' zijn. In 1983 drukte minister Brinkman dit uit met behulp van woorden die nog aan 'de straat' waren ontleend:

Een minister hoort gezag te hebben. Een minister is niet gewoon... het volk moet de man zien die de beslissingen neemt, niet Jan, Piet of Klaas die het wel effe zal regelen. (*Vrij Nederland* 11 juni 1983)

Het zichtbaar dragen van fabrieksmerken werd van een prollerig snobbisme tot een merkteken van goede smaak. En de chic van witte meubels of witte schoenen werd mede bepaald door het uit elkaar halen van duur en duurzaam. Kortom, 'street sense' verloor het van 'salon sense' - daarvan getuigt ook de grote belangstelling voor de etiquetteboeken die in de jaren tachtig weer op de markt verschenen.¹⁶ Fotografisch uitgedrukt: de stijve atelier-poses uit de jaren veertig en vijftig van op hun 's zondags aangeklede, ernstig kijkende mensen, werden in de jaren zestig en zeventig vervangen door spontane *snapshots* van naar (vrije) tijd en plaats aangeklede mensen die er - (glim)lachend - ontspannen moesten uitzien.¹⁷ Toen eind jaren zeventig, begin jaren tachtig de mogelijkheden tot collectieve stijging op de maatschappelijke ladder verminderden en mensen er in hun onderlinge wedijver eerder toe overgingen elkaar te laten zien hoe goed zij tot individuele stijging in staat waren, verving menig een de trui of het spijkerjack weer door het colbert met stropdas. Naast een aangehouden waardering voor informeel en ontspannen gedrag lijkt de angst voor al te grote gemeenzaamheid en familiariteit zozeer te zijn gestegen dat de

¹⁴ Deze fasen worden uitvoeriger behandeld in *Vrouwen in Tweestrijd*.

¹⁵ Het proces van informalisering op langere termijn voltrekt zich met korte-termijn fluctuaties, in golven van informalisering en (re)formalisering, ongeveer zoals ook het seculariseringsproces "bij tijd en wijle werd versneld door hoog opslaande seculariseringsgolven die met tegenbewegingen gepaard gingen. Een van die versnellingen manifesteerde zich in de jaren zestig en zeventig." O. Schreuder, aan wie dit citaat is ontleend, vervolgt: "Op deze wijze is het lineaire ontwikkelingsmodel te combineren met het conjunctuurmodel." 'Religieuze veranderingen in Nederland' in I. Gadourek en J.L. Peschar, *De open samenleving?* Deventer 1989, p. 25.

¹⁶ Een vergelijking tussen oude en nieuwe etiquetteboeken vormt de basis van hoofdstuk 5 van *Van minnen en sterven*.

¹⁷ Vgl. Warna Oosterbaan in *NRC-Handelsblad* 30-12-'88.

presentatie van zichzelf ook weer wat ernstiger en gereserveerder is geworden - een aansluiting bij oude tradities onder handhaving van grote delen van nieuwe vormen en stijlen. Een groot deel van de gedrags- en gevoelsalternatieven die in de laatste korte-termijnfase van informalisering ingang vonden, zijn namelijk gebleven. Veel originele variaties werden, overeenkomstig *Les Lois de l'imitation*¹⁸, al gauw overgenomen en gebruikt in politieke, commerciële, artistieke, erotische en wetenschappelijke krachtmetingen, en zo zijn veel informalisering in de erop volgende fase van formalisering opgenomen in de gedrags- en gevoelscodes en in die zin geformaliseerd. Met uitzondering van de afwijzing van geweld en andere vernederingen zijn de meeste vaste vormen uit de jaren vijftig van het toneel verdwenen - een uitbanning van de meer extreme vormen van superioriteit en inferioriteit. Voor het overige zijn de omgangsvormen gevarieerd geraakt, namelijk sterker afgestemd op elke afzonderlijke situatie en relatie. 'Deftige omgangsvormen' mogen dan in de laatste informaliseringsronde uit de gratie zijn geraakt, net zoals het woord deftig zelf, maar wat in de (re)formaliseringsfase weer hoge ogen gooit zijn elegante manieren, net zoals het woord elegant zelf. Typerend daarbij is, dat terwijl het tevoren heel gewoon was om een individu deftig of elegant te noemen, het nu vooral bepaalde handelingen zijn of de resultaten daarvan die elegant worden genoemd. Net zoals men, volgens goed pedagogisch advies, kinderen niet langer stout noemt, maar enkel hun gedrag, zo spreekt men tegenwoordig ook niet gauw van elegante mensen, eerder van een elegante manier van doen. Ook een oud adagium als 'eens een dief, altijd een dief' is niet langer courant. Vaste vormen en opvattingen zijn grotendeels verdwenen, met uitzondering van de afwijzing van geweld en andere vernederingen, net zoals vaste regels in de richting van richtlijnen zijn opgeschoven. Ze dienen te worden afgestemd op elke afzonderlijke situatie en relatie.

De risicozucht van de verzorgingsstaat

De belangrijkste uitbanning van extremen betreft het gebruik van fysiek en seksueel geweld. In de lange periode van vrede en welvaart na de laatste Wereldoorlog is met functionele democratiseringen, politieke emancipatie en de verbreiding van nucleaire wapens een situatie ontstaan die is opgesomd als MAD (Mutually Assured Destruction). Het gaat om een situatie waarin staten een druk op elkaar uitoefenen tot geweldsbeheersing, tot het handhaven van een hoger

¹⁸ Over dit (1890) en ander werk van Gabriel Tarde en over de manier waarop Tarde door Durkheim buiten de gevestigde sociologie is gedrongen heeft Bart van Heerikhuizen een mooie scriptie geschreven, die helaas niet is gepubliceerd: Bart van Heerikhuizen (1973), *Het eigenaardige van de sociologie. Durkheim en Tarde over de relatieve autonomie van het sociologisch objectgebied*, doctoraalscriptie, (Sociologisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.)

niveau van MES (Mutually Expected Self-Restraints).¹⁹ Ook binnen staten is het gebruik van geweld steeds verder ingedamd en daar heeft de dwang tot het intomen van gewelddadige impulsen en emoties zich steeds verder over verschillende levensgebieden uitgebreid, totdat niemand zich in enige sector van het maatschappelijk leven nog aan min of meer onbeteugelde uitbarstingen van hartstocht te buiten kon gaan zonder angst voor sancties. Zelfs in het 'rijk' waar zij tot voor kort officieel het 'hoofd' van waren, worden mannen tegenwoordig ook wettelijk gehouden tot het intomen van hun gewelddadige en seksuele impulsen tegenover hun 'eigen' vrouw en kinderen. Ook de recente golf van collectieve verontwaardiging over seksueel geweld, seksuele intimidaties, verkrachting in het huwelijk, incest en elk ander gebrek aan beteugeling, heeft de tendens in die richting versterkt.

Ook buiten de gezinnen, op straat en in openbare gelegenheden, zijn de veranderingen in dezelfde richting verlopen. Straatgevechten als de gewelddadige dieptepunten van een lopende strijd tussen families, buurten of klassen, komen nog slechts sporadisch voor.²⁰ Weliswaar is sedert het einde van de jaren 'zeventig het aantal ter kennis van de politie gekomen geweldsdelicten tegen personen gestegen²¹, maar toch wordt er al op het schoolplein waarschijnlijk minder gevochten dan enkele decennia geleden. Het moment waarop de jongeren op dat plein zichzelf en elkaar toestaan toe te geven aan de impuls om erop te slaan is zodanig verlegd, dat een krachtiger beheersing van gewelddadige impulsen is geboden. Ook het moment waarop kinderen en andere mensen zodanig door deze impulsen worden overspoeld dat zij zich niet meer kunnen inhouden, lijkt te zijn opgeschoven. De meeste mensen bedwingen tegenwoordig hun gewelddadige impulsen vergaander en automatischer. Van anderen verwachten zij als vanzelfsprekend hetzelfde. De algemeen gangbare emotieregulering heeft kennelijk een zodanige kracht en reikwijdte gekregen, dat ook het zichzelf en elkaar bekennen door gewelddadige (en/of seksuele) emoties te worden geplaagd, niet langer haast als vanzelf de angst oproept voor het gevaar dat men zijn controle erover zal verliezen. Een dergelijke zelfregulering kan pas dominant worden als voldoende mensen zichzelf

¹⁹ Vgl. Godfried van Benthem van den Bergh (1988), *The Taming of the Great Powers: Nuclear Weapons and Global Integration*, academisch proefschrift, Amsterdam.

²⁰ Zie bv. Eric Dunning e.a. (1987), *Violent disorders in twentieth-century Britain*, in: George Gaskell and Robert Benewick (eds), *The Crowd in Contemporary Britain*, Sage, London.

²¹ Zie tabel 2 op p. 45 in P. Kapteyn, *Winkeldiefstal in Europees perspectief*, Arnhem 1989. Zie ook J.J.M. van Dijk, P. Mayhew and M. Killias (1990), *Experiences of Crime Across the World: Key Findings of the 1989 International Crime Survey*, Kluwer, Deventer.

voldoende (kunnen) bedwingen, als de wederzijds verwachte zelfbeheersing zodanig is toegenomen dat het gevaar door emoties te worden overmand onder sociale en individuele controle zijn gebracht. De stijging van het niveau van wederzijds verwachte zelfbeheersing ging dus gepaard met een 'emancipatie van emoties', een toelaten van allerlei emoties in het centrum van de persoonlijkheid - het bewustzijn, waaruit ze tevoren werden verdrongen. Gewelddadige impulsen en emoties werden steeds duidelijker herkend als regelmatig voorkomende en normale aspecten van het gevoelsleven; ze raakten niet alleen geaccepteerd als onderwerp van gesprek maar steeds meer mensen namen de vrijheid ook 'lucht' aan die aspecten van hun gemoed te geven. Op die manier stelden ze tevens hun eigen emotieregulering en die van anderen op de proef. Nu die wederzijds verwachte zelfbeheersing (MES) zodanig is toegenomen dat mensen er vrij zeker van zijn dat zij elkaar niet zo gauw met geweld te lijf zullen gaan, is wél het dreigen met geweld in krachtmetingen, botsingen of ruzies toegenomen. Ook elkaar uitschelden en toespelingen op geweld lijken eerder en vaker voor te komen, zelfs bij mensen die voor het overige de Algemeen Beschaafde Omgangsvormen lijken te representeren. Het verband tussen staatsvormingsprocessen en ontwikkelingen in de persoonlijkheidsstructuur dat Van Stolk en ik de 'gemoedsrust van de verzorgingsstaat'²² hebben genoemd is met die term blijkbaar niet volledig beschreven. In *Vrouwen in tweestrijd* hebben wij al gewezen op één verderstreckende samenhang, namelijk dat dit gevoel van rust, van materiële zekerheid, allerlei relationele problemen die voorheen in het donker bleven voor het voetlicht heeft gebracht: "De vrede in materieel opzicht fungeert kennelijk als een bodem waarin veel onvrede in relationeel opzicht wortelt. Latente relationele spanningen kunnen er manifest door worden."(p.84) Een samenhang waarmee dit complex van verbanden kan worden uitgebreid is die tussen de van-de-wieg-tot-het-graf-gemoedsrust en een daarop geënte risicozucht, een behoefte aan een vitaliserend soort van spanning en opwinding. De gemoedsrust van de verzorgingsstaat is door sommigen al vrij spoedig ook als gezapig en saai ervaren, en is vergezeld gegaan van een *risicozucht in de verzorgingsstaat*, het verlangen elkaars en de eigen emotieregulering te provoceren in een 'quest for excitement'²³, een behoefte aan een alert soort van plezierige spanning en opwinding. Steeds meer mensen zijn zich bewust geworden van verleidingen²⁴ waar ze eerder slechts

²² Bram van Stolk en Cas Wouters, *Vrouwen in Tweestrijd*, Deventer 1983: pp.74-90.

²³ Norbert Elias and Eric Dunning (1986), *Quest for Excitement. Sport and Leisure in the Civilizing Process*, Oxford.

²⁴ In 'Mijn Geboortedag' schrijft Kees van Kooten: "Het is een zelftankstation en wanneer ik, mijn pompnummer onthoudend, naar binnen loop om af te rekenen (na als altijd even te hebben rondgekeken

angsten en gevaren hadden gekend, de verleidingen van 'seks and drugs and rock and roll', van bestalingontduiking, (winkel)diefstal, zwart rijden in het openbaar vervoer, schelden en vloeken. Een groeiend aantal van hen is ertoe overgegaan tot op zekere hoogte aan die verleidingen toe te geven.

Ook op deze manier hebben mensen elkaar opgejaagd tot grotere kennis van emoties en emotiereguleringen. Die kennis schept afstand tot de emoties zelf, en die afstand wekt op haar beurt een nostalgisch verlangen naar het ervaren van (niet-gewelddadige) primaire gevoelens van een intensiteit die het hele zijn en bewustzijn in beslag neemt. Bijvoorbeeld het opgaan in het liefdespel en het 'zichzelf verliezen' in het orgasme, om die reden 'kleine dood' genoemd (Bataille 1987), lijkt een steeds hoger gewaardeerde lustervaring te zijn geworden, en wel naarmate het nostalgisch verlangen naar het ervaren van (niet-gewelddadige) primaire gevoelens die het hele zijn en bewustzijn in beslag nemen, mét de druk die mensen op elkaar en zichzelf uitoefenen is toegenomen. Het orgasme wordt dan sterder ervaren als een ultieme vorm van ongecompliceerd en ongerefleeteerd bestaan - 'domweg gelukkig': de sublieme romantiek van geïdealiseerde natuurlijkheid en onbevangenheid. Hetzelfde geldt voor (andere) kunsten en spelen waarin mensen zichzelf kunnen 'verliezen' en ten minste een deel van de in de loop van deze eeuw toegenomen aandacht en waardering voor erotiek, seksualiteit, kunst, sport en spel lijkt hieruit te begrijpen.

Tegelijkertijd lijkt het waarschijnlijk dat de gestegen criminaliteit - niet alleen de cijfers - voor een belangrijk deel te begrijpen zijn uit doorgeslagen vormen van dezelfde 'risicozucht in de verzorgingsstaat' - uit de riskante provocaties van de eigen en elkaars emotieregulering en uit de ermee gepaard gaande moeilijkheden een nieuw evenwicht tussen emoties en emotiebeheer tot stand te brengen.

Voor seksueel geweld geldt een soortgelijke redenering. Ook seksuele impulsen zijn collectief onder versterkte individuele controle gebracht, waardoor zowel de angst voor de seksuele hartstochten van anderen als voor die van zichzelf is verminderd. Wie wil weten hoeveel angst het historische novum van een niet gechapperonneerde, dus 'vrije' omgang tussen de seksen in danslokalen opwekte, leze het *Rapport der regeerings-commissie inzake het dansvraagstuk*. In dat rapport uit 1931 werd de regering o.a. aanbevolen om dansmeesters die 'toezicht houden' aan te stellen. Ook een uitspraak als "haalt men de tucht weg, dan spuit de seksualiteit naar buiten" laat

hoe ik, zonder te betalen, ongezien weg zou kunnen scheuren) krijg ik een Gratis Drinkglas." (*Meer Modernismen*, Amsterdam 1986, p. 9.) Tussen haakjes illustreert hij hier een bewustzijn dat 'als altijd' let op de aanwezige dwang van anderen, even automatisch als dat vroeger fatsoenlijke liederen als Van Kooten de verleiding daartoe uit hun bewustzijn dwongen, al was het maar uit angst voor het besef dat ook zij zelf aan zulke 'onfatsoenlijke' verleidingen blootstaan.

aan duidelijkheid niets te wensen over.²⁵ De tegenwoordig gangbare, d.w.z. collectief verwachte manier van emotieregulering impliceert dat ook als 'toezicht' (die dwang van anderen) ontbreekt, de kans dat seksuele aanvechtingen tot overweldingen leiden betrekkelijk klein is geworden. Zoiets verwacht 'men' niet. Niet van anderen, niet van zichzelf. Het sterker onder controle brengen van zowel deze impulsen en emoties als van de angst voor het verlies van die controle, vormt de basis, de voorwaarde om weer wat vrijmoediger met seks en geweld te (kunnen) experimenteren, dus om wat vaker en wat eerder uit te dagen tot seksuele of gewelddadige krachtmetingen, zonder dat dit op overweldingen uitloopt. De risicozucht van de verzorgingsstaat lijkt even typerend voor die staat te zijn geworden als haar gemoedsrust en haar relatieproblemen.

Het opzoeken van de grens in onderlinge uitdagingen en het opsnuiven van de gevaren²⁶ die zich aan de andere kant ervan bevinden, kunnen de risicozucht van de verzorgingsstaat bevredigen en de gezochte opwinding verschaffen. Dat 'opsnuiven van gevaren' wordt soms heel letterlijk genomen - in de woorden van een cocaïnegebruiker van 23 jaar:

'De eerste keer dat je coke neemt ben je bang, omdat je niet weet wat het is. Maar je wilt die angst overwinnen.'²⁷

Uitdagen, provoceren, het overwinnen van angsten en het opzoeken van grenzen is een geliefd soort van sport geworden die zich ook voordoet in het rijk van verbeelding en amusement: zowel wat seksuele als gewelddadige impulsen aangaat is daar een levendige en uitgebreide pornografie ontstaan, waarbij de geweldsporno sterker verspreid en geaccepteerd lijkt dan de seksporno - Tom Wolfe spreekt van 'pornogeweld':

Violence is the simple, ultimate solution for problems of status competition, just as gambling is the simple, ultimate solution for economic competition. The old pornography was the fantasy of easy sexual delights in a world where sex was kept unavailable. The new pornography is the fantasy of easy triumph in a world where status competition has become so complicated and frustrating.²⁸

Ook in de manieren van zich kleden schuilen symbolische en rechtstreekse verwijzingen naar deze

²⁵ Deze uitspraak van Dr. P.H. Ritter jr. en het dansrapport ('s Gravenhage 1931) behoren tot het bronnenmateriaal van mijn artikel "Gewenste en ongewenste intimiteiten", *Intermediair* 22/47 (21 november 1986).

²⁶ Vgl. Jan Hanlo in een brief aan zijn moeder: "En wat 't gevaar' betreft: niets is zonder gevaar. Bestaat de Katholieke moraal dan uitsluitend hierin dat men overal het gevaar uit de weg moet gaan? Dan kan men beter een stuk hout zijn." Jan Hanlo, *Brieven*, Deel I 1931-1962, Amsterdam 1989, p.98.

²⁷ Uit Marian van Hunnik, Jongeren over cocaïnegebruik, *Jeugd en Samenleving* 19/8(aug.1989): 505.

²⁸ Tom Wolfe, *Mauve Gloves & Madmen, Clutter & Vine*: p. 162.

provocerende fantasieën. Voorbeelden zijn de puntige, scherpe onderdelen van de punkuitrusting, en de 'soft look' bustehouder, op de markt gebracht toen veel vrouwen ervan hadden afgezien de 'onnatuurlijk' gevormde bh's uit de jaren 'vijftig en 'zestig nog langer te dragen. De 'soft-look' bh steunt de borsten zonder veel afbreuk te doen aan de indruk van ongebondenheid en vrijheid, noch aan de visuele suggestie van tepels - een gaaf voorbeeld van formalisering van eerdere informaliseringsen.

Irritatie en nostalgie; Voorhoedes en achterhoedes

Zolang het proces van politieke, economische en culturele vervlechting voortschrijdt, zal de sociale en psychische gebondenheid van steeds meer mensen toenemen, alsook de tweestrijd en andere spanningen die dat met zich brengt. Daarin schuilt een 'dwang tot ongedwongenheid', en zal dus tevens hun verlangen naar 'natuurgoed', naar 'echt', 'naturel', 'ongedwongen', 'onbevangen', spontaan' en 'authentiek' intenser worden. De idealisering of romantisering van deze eigenschappen neemt vaak de vorm aan van nostalgie, heimwee naar verloren gewaande 'betere tijden', in combinatie met morele verontwaardiging of irritatie over de 'verwording' van de samenleving. Hoe komt dit?

In het proces van voortgaande vervlechting en toenemende statusrivaliteit hebben de groepen waarvan mensen in termen van 'wij' denken - wij-groepen - veranderingen ondergaan waardoor de betrokkenen zich gedwongen zagen hun wij-identiteit en wij-gevoelens bij te stellen. Daarmee verandert ook hun ik-identiteit en hun ik-gevoel, evenals de verhouding tussen consideratie of 'rekening houden met elkaar' en 'opkomen voor zichzelf': hun wij-ik-balans (Elias 1987). Deze balans en de gehele identiteit moesten ook worden bijgesteld vanwege de stijgende eisen aan de emotieregulering via de verhoogde statusconcurrentie. Dit soort veranderingen, in menig opzicht gelijk aan de veranderingen die opgroeiende kinderen ondergaan, raakt vele lagen van de persoonlijkheid en schept ambivalenties, een tweestrijd tussen oude en nieuwe identiteiten en gevoelens. Soms slaan mensen door in het romantiseren van oude gevoelens of herinneringen en soms vinden ze die zelfs uit. Als deze ambivalentie tot uiting komt op een nostalgisch-romantische manier, dan worden de veranderingen al gauw als voornamelijk onderdrukkend geïnterpreteerd en viert irritatie hoogtij. Dan komt het de betrokkenen voor alsof zij zijn beroofd van hun oude identiteit, van hun verbondenheid met een hechte wij-groep: "'*nostalgia*', the melancholy yearning for a sense of belonging which is often seen as being in the past' (Bailey 1988: 31). Soms stellen ze dé maatschappij, dé commercie of bepaalde groepen zoals Surinamers, Marokkanen of Turken aansprakelijk voor het verloren paradijs. De klemtoon, de *beat*, ligt dan op het *verlies* van een spontaan gevoel van verbondenheid met anderen - van oude wij-gevoelens - en op de verdrukking

van het ik-gevoel dat daaruit voort lijkt te komen. De andere kant van de medaille, namelijk het opgenomen zijn in grotere verbanden of wij-groepen en de toegenomen uitingsmogelijkheden voor gevoelens die weliswaar sterker beheerst en gereguleerd worden, maar daarom niet per se minder ontspannen en informeel hoeven te zijn, wordt dan genegeerd. De als drukkend ervaren maatschappelijke veranderingen kunnen dan gemakkelijk aanzetten tot een pleidooi voor meer verbondenheid en meer sociale controle. Dit, terwijl de *winst* voor het ik-gevoel juist schuilt in een vermindering van de directe dwang tot groepscohesie, in de uitbreiding van de kansen zichzelf als individu te doen gelden en er aanspraak op te maken niet zozeer beoordeeld te worden op het groepslidmaatschap maar op persoonlijke kwaliteiten en prestaties. Veel zelfdwang, zoals klakkeloze aanvaarding van moraal en gezag, is minder vanzelfsprekend geworden, en de dwang van anderen zoals die in gezag en moraal tot uiting komen, wordt sterker als zodanig ervaren. Dat heeft de kansen voor ik-gevoelens om zich te manifesteren vergroot en de eraan verbonden gevaren, zoals uit de wij-groep te worden gestoten, verkleind.

Toch wordt deze winst aan kansen vaak niet als zodanig ervaren, maar zoals gezegd, juist omgekeerd, als versterkte dwang. En inderdaad, het gebruik maken van de nieuwe kansen op het verwerven van respect en zelfrespect is sterker afhankelijk geworden van individuele articulatie en profilering, hetgeen hogere eisen stelt van innerlijke authenticiteit en waarachtige diepgang. Wie daaraan niet voldoet heet al gauw een grijze muis, een angstaas, een massaproduct. In de expanderende en zich verdichtende netwerken van interdependenties is de kunst van het dwingen en zich laten dwingen, zowel als de kunst aan die dwang te ontsnappen of eraan te ontstijgen, hoger opgeschroefd. In hetzelfde proces waarin de collectieve verwachting om innerlijke authenticiteit en waarachtige diepgang te tonen sterk is gestegen, is tegelijk de kans toegenomen dat de zelfpresentatie van individuen als oppervlakkig, als schijn, gemaakt of onecht wordt ervaren. Die kans wordt nog vergroot door de uitbreiding van het aantal situaties waarin mensen zich gedwongen zien om verschillen, ja ook tegenstrijdigheden in hun emoties en hun emotie-uitingen te scheppen en te verdragen.

Vanuit dit perspectief van emotieregulering zijn irritatie en romantisering, idealisering of nostalgie twee samenhangende reacties op de geïntensiveerde status- en stijlconcurrentie. Beide komen meestal paarsgewijs voor - geen irritatie zonder nostalgie, geen nostalgie zonder irritatie - en afhankelijk van de balans tussen die twee kan de reactie geïrriteerde nostalgie dan wel nostalgische irritatie worden genoemd. De traditie van cultuurkritiek in de sociale wetenschappen biedt vele voorbeelden. Zo vertoont het bekende boek *The Culture of Narcissism* (1979) van Christopher Lasch

zowel de sporen van irritatie over de hedendaagse 'narcistische cultuur' als van een nostalgisch verlangen naar een vaag verleden waarin vaders nog veeleisend en rechtvaardig waren. En in het werk van Philippe Ariès over veranderingen in de houding tegenover sterven en dood, treft men irritatie aan over de hedendaagse verdringing van het sterven en een nostalgisch verlangen naar een verleden waarin de dood nabij en vertrouwd heette te zijn.²⁹

Irritatie voert nogal eens de boventoon in de verhouding tussen groepen gevestigden en buitenstaanders, zoals oude rijken en Nouveau Rich, cosmopolieten of stedelingen tegenover 'provinciaaltjes' en oudere broers of zussen tegenover jongere. Vooral uit die irritatie, maar ook uit het ermee gepaard gaande nostalgisch verlangen naar 'betere tijden', blijkt meestal dat de machtsverschillen en de sociale en psychische afstand tussen hen, als voorhoede en achterhoede ten opzichte van de dominante standaarden, aan het verminderen, althans in beweging, is. Uitingen van irritatie bevatten kortom aanwijzingen voor de mate van integratie van de betrokken groepen in hun samenleving.

Individueen en de groepen of sociale lagen waartoe ze behoren, dragen de maatschappelijke ontwikkeling; ze kunnen zich in de voorhoede dan wel in de achterhoede ten opzichte van de Algemeen Beschaafde Zelfregulering bevinden. Een betrekkelijk recent woord als 'fatsoensrakker' bijvoorbeeld, heeft ingang gevonden via een maatschappelijke voorhoede van mensen die zich ergerden aan de ergernis van mensen in een achterhoede. Het verwijst naar een achterhoede van mensen die hun gebrek aan vertrouwen in de eigen emotieregulering bedekken onder de verontwaardiging over het 'hellend vlak' dat zij waarnemen. Hun morele verontwaardiging bedekt én verraadt hun angst voor verlies van zelfbeheersing, wanneer zij zelf zouden toegeven aan de verleiding zich aan 'dat gevaarlijke gedrag' te wagen. Met een variatie op bekende spreekwoorden: zij zijn bang zichzelf te gedragen als een kat die op het spek is gebonden, bang dat de gelegenheid een dief van hen zal maken. De aanwezigheid van die verleiding toont aan dat hun achterstand in emotieregulering niet groot is - net zoals de voorsprong gering is van degenen die zich erop laten voorstaan. Uit het al dan niet geïrriteerde superioriteitsvertoon kan blijken hoe pril hun voorsprong is. Degenen die zich zo superieur gedragen mogen dan weliswaar de kansen en gevaren van bepaald gedrag door ervaring enigzins onder de duim hebben gekregen en zijn daarom niet meer zo ten prooi aan 'beginnersangsten' als de fatsoensrakkers, maar zij worden wel door 'regressie-angsten' gekweld. Als jongen heb ik mij bijvoorbeeld vaak ongeduldig geërgerd aan de onhandige vorderingen van mijn anderhalf jaar jongere broer in een nieuwe fase of op een nieuw terrein in zijn leven, juist

²⁹ De hoofdstukken 8 en 9 van mijn *Van minnen en sterven* gaan hier nader op in.

omdat het me pijnlijk herinnerde aan mijn eigen onhandigheid van nog maar zo kort geleden. Vaak had ik het liefst ontkend 'ook zo' te zijn geweest. Eenzelfde ergernis in combinatie met de wens tot ontkenning - een wetmatigheid in de ontwikkeling van emotiereguleringen - valt te onderkennen in de verhouding tussen groepen mensen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de geïrriteerde verontwaardiging van Europeanen over de boekverbrandingen en de bedreiging met de dood in de Rushdie-affaire. Veel van deze Europeanen hebben in hun eigen leven boekverbrandingen en grootscheepse moordpartijen meegemaakt en willen daar liever niet door een buitenstaander als Khomeiny aan worden herinnerd, laat staan er - als Europeaan - mee worden vereenzelvigd. Maar juist daarom irriteert het zo.³⁰

Nostalgie: Tom Wolfe's interpretatie

Een voorbeeld van een irritatie die rechtstreeks is gericht tegen het nostalgisch verlangen zoals dat spreekt uit de informele manieren en kleding uit de jaren 'zestig, levert Tom Wolfe. In zijn essay 'Funky Chic' beschrijft hij hoe 'well-to-do whites in America began to discover the raw-vital reverse-spin funk thrill of jeans in the early sixties.' Dit gevoel en gedrag werd niet gedeeld door het armere en zwarte deel van de Amerikaanse samenleving,

so that somehow the sons of the slums have become the Brummels and Gentlemen of Leisure, the true fashion plates of the 1970's, and the Sons of Eli dress like the working class of 1934.³¹

In zijn interpretatie van deze observatie toont Tom Wolfe zijn sociologische verbeeldingskracht. Het doet de schrijver sterk denken aan

London during the Regency period (roughly, 1800 to 1830). ... Both young men and women of the upper classes were swept by *nostalgie de la boue* - a longing to recapture the raw and elemental vitality of the lower orders. They took on the manners and dress of the more dashing lower-class types as a fashion. ... The Regency was a period of unparalleled affluence in England. The middle classes had had so much new money they threw traditional social lines into great confusion in London. ... The various modes of *nostalgie de la boue* were in large part the young aristocrats' means of setting themselves apart from the middle classes. Wealth was no longer a buffer between the classes; but the old aristocratic manner of *confidence* was. The middle classes had money but lacked the confidence to be anything but ever more ornately respectable.³²

³⁰ Dat Khomeiny, waarschijnlijk onbewust en onbedoeld, de tweede wereldoorlog via de Rushdie-affaire vooral tot een *europese* oorlog wist te maken, vormt een indicatie van zowel het europacentrische van de benaming 'wereldoorlog' als van de mondiale integratieprocessen die zich nadien hebben voorgedaan.

³¹ Tom Wolfe, *Move Gloves & Madmen, Clutter & Vine*, New York 1976, pp. 184-189.

³² Tom Wolfe 1969, p. 169.

Wolfe's evaluatie is nogal negatief, een voorbeeld van irritatie (hoewel hij elders ook begrip en waardering toont voor 'the rise of the proletarian chic'³³). Zijn term '*nostalgie de la boue*, or romanticizing of primitive souls' verklaart hij als 'a nineteenth-century French term that means, literally, "nostalgia for the mud."³⁴ Verderop komt het probleem hoe deze ontwikkeling valt te evalueren aan de orde, maar op dit moment gaat het om de door Wolfe gesuggereerde structuur van deze ontwikkeling: om de complexe samenhang tussen toenemende welvaart, intenser statuswedijver, toenemende differentiatie in kleding en gedrag, stijgend belang van zelfregulering en toenemende romantisering. Deze samenhangende veranderingen hebben zich de laatste decennia op veel grotere schaal voltrokken dan destijds in Londen tussen nieuwe rijken en oude aristocratie. Inmiddels zijn vrijwel alle sociale klassen in dit complex van veranderingen betrokken geraakt. Onze samenleving is tegenwoordig veel hechter geïntegreerd dan aan het begin van de vorige eeuw, de sociale en psychische afstand tussen de maatschappelijke voor- en achterhoede is sterk verkleind en de contrasten in hun gedrag en gevoel zijn sterk verminderd. Maar daarom juist is het verlangen zo sterk toegenomen om uitzonderlijk, ongenaakbaar en in alle omstandigheden meester van zichzelf en van de situatie te zijn, *confident*, net als dandy's zoals Brummell en net als de zelfverzekerde jonge aristocraten waar Tom Wolfe het over heeft.

Langere-termijn ontwikkelingen in emotieregulering: nostalgie

Tom Wolfe's irritatie is gericht tegen een vorm van nostalgie met een lange en belangrijke geschiedenis. Zoals gezegd is nostalgie of romantisering vaak het product geweest van verhoogde statusconcurrentie en stijgende eisen aan de emotieregulering. Bijvoorbeeld in het proces waarin ridders hun eigen rijk verloren en tot hovelingen werden, ontstond tevens het rijk van de verbeelding dat later de Romantiek is genoemd. Door de totstandkoming van het geweldsmonopolie

kon daarna nauwelijks nog lijfelijk geweld worden gebruikt in de concurrentiestrijd van de adel om de gunsten die de vorst te verdelen had. De concurrentiemiddelen waren verfijnder geworden of gesublimeerd; individuen moesten zich meer terughouden in het uiten van hun gevoelens omdat zij afhankelijk waren van de monopolist; en deze mensen werden toen heen en weer geslingerd tussen enerzijds het verzet tegen de dwangen waaraan hun bestaan was onderworpen, de woede over hun afhankelijkheid en gebondenheid, het verlangen naar de vroegere ongebondenheid van de vrije ridderlijke concurrentie, en anderzijds de trots op hun aangekweekte zelfbeheersing of vreugde aan de

³³ In zijn *The Kandy-Kolored Tangerine-Flake Streamline Baby* (New York 1963) speelt 'the rise of the proletarian chic' een hoofdrol.

³⁴ Tom Wolfe, *Radical Chic & Mau-mauing the Flak Catchers*, New York 1970, p. 32.

nieuwe lustmogelijkheden die daardoor werden geopend.³⁵

Hovelingen vonden een uitlaatklep voor de sociale en psychische spanningen van het leven aan het hof in de droomwereld van herdersromans, waarin de onschuld, de oprechtheid, de ongebonden eenvoud van 'het leven op het land' werd geromantiseerd.³⁶

Een ander voorbeeld van romantisering en nostalgie schuilt in de ontwikkeling van de omgang tussen ouders en kinderen. Nog in de vijftiende eeuw was de kindertijd omstreeks het zevende levensjaar voorbij en waren oudere 'kinderen' vrijwel geheel opgenomen in het leven van volwassenen (hetgeen overigens in veel derde wereldlanden nog steeds het geval is). Naarmate in de zestiende en zeventiende eeuw de in het sociaal verkeer gestelde eisen aan de emotieregulering strenger werden en zich uitbreidden, deden kinderen er steeds langer over om hun emotie- of zelfregulering op het peil van volwassenen te brengen, en zo breidde de kindertijd zich uit.³⁷ De wereld van de volwassenen vergde meer berekening en kinderen in de leeftijd waarmee de kindertijd werd uitgebreid konden in hun ongeremdheid het beoogde effect van de zorgvuldige gedragingen van volwassenen doorkruisen; in die zin vormden zij dus een bedreiging en mede op grond van dat motief werden ze sterker en langer gedisciplineerd en gecontroleerd in een aparte kinderwereld. Tegelijk gingen volwassenen het kinderlijk onbeheerste gedrag als ontroerend ervaren; het had een ongebonden eenvoud en een natuurlijkheid die zij zelf niet meer aan de dag konden leggen en die zij als 'eerlijk' en 'spontaan' gingen waarderen. Hun ontroering kwam tot uiting in een nieuwe praktijk: in de 16e en 17e eeuw gingen ouders hun kinderen knuffelen, en dit knuffelen breidde zich uit tot steeds oudere jeugd, die nu eveneens tot de kinderen werden gerekend. Vanaf de zeventiende eeuw gingen volwassenen kinderen ook in toenemende mate als onschuldig beschouwen: dat zij zich de vereiste emotieregulering nog niet eigen hadden gemaakt kon hen immers niet worden aangerekend. Hier werd de angst voor de gevaren van emotieregulering, in dit geval die van kinderen, niet door irritatie en morele verontwaardiging, maar door segregatie, romantisering en nostalgie bedekt.

³⁵ Norbert Elias, *Het Civilisatieproces*, 1982 II: 122.

³⁶ Norbert Elias, *Die Höfische Gesellschaft*, Neuwied und Berlin 1969: 320-393.

³⁷ De hier ontvouwde visie vormt een integratie van het werk van Ph. Ariès, *Centuries of Childhood*, New York 1962 en dat van Norbert Elias, *Het Civilisatieproces*, Utrecht 1982. Deze integratie is uitgewerkt in mijn doctoraalscriptie (1971), die Ernst Mulder voor wat betreft de verhouding tussen ouders en kinderen heeft samengevat in zijn artikel 'Elias en opvoeding', opgenomen in Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, Nijmegen 1983, pp. 23-27.

In de zich industrialiserende samenlevingen is dit proces voortgezet. Daar vond een (arbeids)deling en coördinatie van sociale functies en netwerken plaats die de sociale en de psychische spanningen verder deden toenemen, en die druk staat aan de wieg van de droom over een spanningsloze, volledig geïntegreerde en klassenloze 'Gemeinschaft', een egalitaire (boeren)samenleving. De Gemeenschapsdroom, gevestigd³⁸ in de Romantiek, werd in aangepaste vorm bekrachtigd en gedeeld door negentiende eeuwse liberalen en socialisten. Zij gaf uitdrukking aan het nostalgisch verlangen naar een natuurlijker en eenvoudiger leven dan dat in de 'nerveuze' hedendaagse 'Gesellschaft', die in sommige opzichten en momenten ook als 'nodeloos bedrukkend' en als 'gezapig' of 'decadent' werd ervaren.³⁹ Hoewel Tönnies zelf het historisch proces van organische gemeenschap naar een contractmaatschappij met vooral instrumentele relaties beschouwde als een onomkeerbare beweging, toch heeft de Gemeenschapsdroom lange tijd model gestaan voor een betere toekomst - een soort 'toekomstnostalgie'. Hetzelfde is gebeurd met Max Weber's uitdrukking *Entzauberung der Welt* en met Durkheim's fasering van 'organische solidariteit' naar 'mechanische solidariteit'; kennelijk verhielden geschiedenisopvatting en toekomstideaal zich hier als communicerende vaten. Onder verwijzing naar W. Lepenies schrijft Joe Bailey over deze romantisering: 'When sociology claimed to replace metaphysics and faith it only heightened "the longing for real beliefs which are to be felt not known".'⁴⁰

Niet alleen het verleden, ook gebieden buiten het geïndustrialiseerde Westen hebben zich vaak voor romantisering geleend. In de negentiende en vroege twintigste eeuw bijvoorbeeld, was de belangstelling voor de Islam

meestal verbonden met een romantisch-mystieke visie van een eindeloze zandwoestijn waaruit het monotheïsme opsteekt als een orkaan. De woestijn-nomaden werden daarbij afgeschilderd als nobele wezens levend op de rand van dorst, hitte en dood, voortdurend in vrees en afwachting van een jaloerse maar reddende God.⁴¹

Ook utopieën zijn steevast als eenvoudige samenlevingen voorgesteld; alleen negatieve utopieën zoals Orwell's *1984* vertoonden complexiteit. Pas rond de eeuwwisseling klinkt een duidelijk

³⁸ Ik geef hier de voorkeur aan het werkwoord vestigen boven het tegenwoordig zo gangbare construeren, omdat het eerste de aandacht primair richt op (machts)verhoudingen en niet zozeer op ideeën, zoals het tweede.

³⁹ Vgl. Jonas Frykman and Orvar Löfgren, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, New Brunswick, 1987, p.60 e.v.

⁴⁰ Joe Bailey (1988), *Pessimism*, Routledge, Londen/New York: 37

⁴¹ Frits Staal, 'Moeder vindt beter dat ik geen Sanskriet doe', *De Gids* 152/10(oktober 1989): 776.

protest tegen de neiging tot romantisering en concludeert Proust, dwars tegen hele generaties van utopisch streven in, 'that the only paradise is a paradise lost.'⁴²

De tendens tot romantiseren is in de twintigste eeuw verre van verdwenen. Zo werden de politieke systemen van landen als Rusland, Cuba en China onderwerp van romantisering. Van de vele vormen van romantiek in de jaren zestig en zeventig kan, naast de idealisering van arbeiders, vrouwen en kinderen, ook de anti-psichiatrie beweging worden genoemd. Haar identificatie met psychiatrische patiënten kan voor een deel worden begrepen uit de romantisering van de (al dan niet vermeende) spontaniteit, ongeremdheid en directheid van die patiënten en voor een ander deel uit de idealisering van hun 'weigering' zich te laten binden in het dwangbuis van de maatschappelijke gedragscode.

Telkens weer is de vestiging van een nieuwe gedrags- en gevoelscode, eentje die recht doet aan de processen van emancipatie en inschikking die zich hebben voltrokken, gepaard gegaan met de overname van elementen uit de levensstijl van de zich emanciperende sociale groepen.⁴³ Deze 'opwaartse cultuuroverdracht', wordt voorafgegaan door een 'umwertungsproces'. Voordat bijvoorbeeld denim stoffen (*blue jeans*) in de hogere welstandsklassen zo'n succes konden worden⁴⁴ waren de associaties met werkmanszweet verdwenen en omgezet in associaties met werkmansvrijheid, of met vrijheid zonder meer. Dit 'umwertungsproces' ligt ten grondslag aan vele vormen van romantisering en nostalgie.

De idealisering van herders, kinderen en jongeren, Nobele Wilden, bohèmes, kunstenaars, negers, arbeiders, vrouwen⁴⁵ en anderen in posities waarvan men de geringere gebondenheid binnen

⁴² Fred Weinstein en Gerald Platt, *The Wish to be Free*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1969, p. 221.

⁴³ Vgl. "Ook in de weëen van andere periodes van snelle sociale stijging trad uiteindelijk een zekere versoepeling op in de eerder heersende gedragsstandaard van de bovenlagen. Aan het vestigen van een nieuwe standaard ging een periode van ontredering vooraf. Gedragwijzen werden niet alleen van boven naar beneden overgedragen, maar, mét de verschuiving van het sociale evenwicht, ook van beneden naar boven. Zo verloor tijdens de opkomst van de burgerij de hoofs-aristocratische gedragscode iets van zijn bindende kracht. De omgangsvormen werden lossier en in sommige opzichten grover. De strengere taboes, waarmee in middenklassekringen bepaalde gedragssferen - vooral die rond geld en seksualiteit - omgeven waren, drongen in allerlei gradaties in andere groepen door, totdat tenslotte met het verdwijnen van deze spanningsbalans, in de golfbewegingen van soepeler en strengere regulering opnieuw een 'vastere' gedragscode ontstond, als een in de historische strijd gevormde samensmelting van elementen uit de gedragscodes van beide lagen." Norbert Elias, *Het civilisatieproces*, deel II, p. 336.

⁴⁴ Het voorbeeld is ontleend aan Q.J. Munters, *Stijgende en dalende cultuurgoederen*, Alphen aan den Rijn 1977, p. 118.

⁴⁵ Zie bijvoorbeeld Dick Pels en Aya Crébas, '*Carmen* - or The Invention of a New Feminine Myth',

de steeds sterker bindende sociale netwerken idealiseert, 'reflecteert sociale verandering, maar of zij op haar beurt bijdraagt tot ingrijpende sociale verandering is twijfelachtig, en nog twijfelachtiger is het of zij bijdraagt aan veranderingen in de gewenste richting'.⁴⁶ De idealisering vindt immers plaats onder verwaarlozing van de grotere kansen op sociale vernietiging en vernedering waaraan mensen in deze posities blootstaan. Met de term *nostalgie de la boue* keert Tom Wolfe zich tegen deze verwaarlozing. Dit soort nostalgie typeert mensen die in relatief hechte netwerken van interdependenties leven, die zijn gebonden hun gedrag en emoties stabiel, gedifferentieerder en meeromvattend te reguleren dan de mensen die zij idealiseren, maar die zelf minder worden bedreigd door de gevaren van sociale vernietiging en vernedering. Voor romantisering lenen zich kennelijk vooral mensen en groepen die zich aan de rand van het eigen netwerk van interdependenties bevinden, of daarbuiten, in een of ander ver verwijderd gebied of tijdperk.

Deze schets van romantiserings en utopieën kan, zoals elke excursie over dit onderwerp, de samenhang tussen druk en droom illustreren: naarmate eisen die in het sociale verkeer worden gesteld aan ieders emotieregulering zijn gestegen, steeg ook besef van die eisen én de waardering voor manieren van doen die aan de druk van die eisen lijken te ontsnappen, voor informeler en meer ontspannen gedrag en voor eigenschappen als spontaniteit en authenticiteit.⁴⁷ Zo weerspiegelen droom- en schrikbeelden elkaar. De romantische idealen kunnen ver weg, in het verleden dan wel in de toekomst worden geprojecteerd, maar de sociale en psychische spanningen van de figuraties waarin ze werden geboren blijven erin herkenbaar.

Informalisering, 'emancipatie van emoties' en de 'innerdirected Macho'

Tot in de jaren 'vijftig en 'zestig werden provocaties van gewelddadige en seksuele emoties en emotiereguleringen, van emoties in het algemeen, voornamelijk als gevaarlijk beschouwd. De uitdrukking 'emotioneel worden' heeft nog steeds de betekenis van 'zijn emoties niet onder controle hebben, erdoor bevangen zijn.' Dergelijke uitdrukkingen herinneren aan deze gevaren, en een rigide sociale controle, gericht op beheersing van die gevaren, bevorderde ontkenning en verdringing van emoties. In het lange-termijn proces van *formalisering*, dat zich tot omstreeks de laatste eeuwwisseling heeft uitgestrekt, is het 'emotioneel worden', het uitdrukking geven aan emoties en

Theory, Culture & Society, Vol. 5(1988): 570-610.

⁴⁶ Nico Wilterdink, 'Ideologie en "het milieu"', *De Gids* 146/6 (1973): 427.

⁴⁷ Dit is een precisering van de zin "The more the heart is managed, the more we value the unmanaged heart", Arlie R. Hochschild, *The Managed Heart*, Berkeley 1983, p.192.

vooral aan emoties die uitbarstingen van fysiek en seksueel geweld zouden kunnen uitlokken, uit angst voor de sankties van status- en gezichtsverlies steeds verder aan banden gelegd. In dat proces is de sociale dwang tot zelfdwang in sterke mate gepaard gegaan met verdringing en onderdrukking van deze emoties en impulsen. Naarmate in emancipatieprocessen de dwang tot zelfbedwang via de Algemeen Beschaafde Omgangsvormen voor alle groepen binnen de nationale samenlevingen vanzelfsprekender werd en als deel vna het geweten automatisch functioneerde, ontstond er ruimte voor het lossen en gevarieerder worden van de sociale gedragscode: *informalisering*. De doorbraak van het informaliseringsproces en van ruimere uitingsmogelijkheden voor emoties wordt al zichtbaar in het impressionisme. In het 'fin de siècle' werd dit proces dominant en het zette zich in dezelfde richting door in de 'roaring twenties' en in de jaren zestig en zeventig. De presentatie van zichzelf en de stilering van de omgang zijn in dit proces informeler, erotischer, lichamelijker, emotioneler en gevarieerder geworden, maar ook gecompliceerder - de emancipatie van allerlei groeperingen, een vermindering van sociale afstand, ging gepaard met een vermindering van psychische afstand en met een 'emancipatie van emoties'. Mensen gingen steeds hogere en subtielere eisen stellen aan hun emotiehuishouding, aan de evenwichtskunst van het zo gewaagd en toch zo harmonieus mogelijk balanceren tussen allerlei moeilijk of niet verenigbare gedragingen en drijfveren zoals tact en directheid, eenvoud en raffinement, dwingen en zich laten dwingen, aantrekken en afstoten of charmeren en angst aanjagen. Dit ging gepaard met een intensivering van gevoelens van *onzekerheid* en *gespannenheid* omtrent het tot stand brengen en het in stand houden van een geslaagde, harmonieuze balans, die deze spanningsverhoudingen tot op zekere hoogte overstijgt.⁴⁸ Deze onzekerheid wordt nog versterkt door de statusangst die ermee is verbonden: uit angst te 'vallen' houden velen zoveel mogelijk 'geheim' dat het om balansen en balanceren gaat en doen zij alsof hun zelfsturing 'als vanzelf' zou gaan - het ideaalbeeld van een 'innerdirected Macho'. Dit ideaalbeeld sluit aan bij het 'rationeel' mensbeeld dat zich in het lange-termijn proces van formalisering dermate heeft verbreid dat nog in deze eeuw velen geloofden (en soms nóg geloven) dat in hun persoonlijkheid het soort emoties en impulsen dat aanzet tot vernietiging en vernedering

⁴⁸ Het overstijgen of 'sublimeren' van tegenstellingen schuilt ook in J. Goudsblom's omschrijving van "objectiviteit: de rampzalige scheelheid waardoor we van elke medaille beide kanten tegelijk zien." (*Pasmunt*, Amsterdam 1976, p.7.) Die scheelheid is overigens pas werkelijk rampzalig wanneer één van de beide kanten 'onecht' of 'vals' wordt verklaard, zoals bv. Ch. Lasch doet in zijn bekende *The Culture of Narcissism* (New York 1979): "... this hedonism is a fraud; the pursuit of pleasure disguises a struggle for power... Hedonism... originates not in the pursuit of pleasure but in a war of all against all, in which even the most intimate encounters become a form of mutual exploitation." (p.125/7)

compleet ontbreekt, dat zij over een soort aangeboren rationaliteit beschikken. De verkramptheid van dit rationele mensbeeld zijn in het proces van informalisering, vooral sedert de laatste decennia steeds duidelijker onderkend: 'The overemphasis on the cognitive aspects of thought has left a gap in our understanding of social responses to danger and opportunity' (Bailey 1988: 22). Deze onderkenning wijst op een nieuwe fase in het proces van collectieve zelfdistantiëring. Telkens wanneer een veeleisender emotieregulering via de dominante omgangscodes gangbaar is geworden en de meeste mensen die vereiste regulering ook min of meer automatisch, als vanzelfsprekend opbrengen, dan is de sociale dwang tot het dragen van dit 'masker' van emotieregulering tot een 'tweede natuur' geworden. Voor het overige vindt die regulering dan 'in het geheim' plaats. Norbert Elias heeft de metafoor 'tweede natuur' eens gebruikt om te schetsen wat er al met de hoofse aristocratie in het begin van de zeventiende eeuw is gebeurd:

Der verstärkte Zwang zum Selbstzwang eröffnet ihnen neue Freuden und Genüsse, neue Bereicherungen und Verfeinerungen, kurzum neue Werte zugleich mit neuen Bedrängnissen und Gefahren. Jedenfalls wird ihnen der Selbstzwang zum hohen persönlichen Wert.⁴⁹

Hoezeer ook de kracht van het verlangen naar een eenvoudiger leven met weinig zelfdwang is toegenomen, daarmee is tevens de functie van de geveerde zelfregulering als wapen in de statusstrijd bekrachtigd en zijn ook identiteit en gevoel van eigenwaarde er afhankelijker van geworden. Weer 'onschuldig' of 'eenvoudig' worden is trouwens onmogelijk, die weg terug is afgesneden. Slechts ambivalenties en balansen zoals het streven naar 'edele onbevangenheid' of 'geraf-fineerde eenvoud' (*controlled decontrolling*) staan open als realistische opties - het is de prijs die vrede, welvaart en 'beschaving' vragen.

Een sociologie van emotieregulering

Vanaf de 'introspectieve revolutie' - een term van Weinstein en Platt (1969) die verwijst naar het werk van mensen als Freud, Proust, Kafka, Joyce, Schnitzler, Woolf en Bergson - is een collectieve speurtocht naar verborgen emoties en drijfveren op gang gekomen en zijn emoties geaccepteerd geraakt als richtsnoer voor gedrag, waar ze voorheen nog voornamelijk als bron van wangedrag werden gezien. Tegenwoordig gelden emoties als een belangrijk instrument om zich in het leven te oriënteren en te bewegen. In die opgang makende visie worden emoties geacht een uiterst belangrijke signaalfunctie te hebben - een inzicht van Freud - en de aan emoties en impulsen verbonden gevaren worden veel sterker in termen van een balans gedacht en geformuleerd: het is de kunst

⁴⁹ Norbert Elias, *Die Höfische Gesellschaft*, Neuwied und Berlin 1969, p. 357.

zodanig te laveren dat de signaalfunctie van gevoelens *voor zichzelf* niet verloren gaat, maar dat tegelijkertijd de signaalfunctie van de emotie-uitingen *voor anderen* niet vermindert⁵⁰. In de Freudiaanse termen die Elias gebruikt, hebben 'Ego' en 'Superego' ten opzichte van het driftcentrum 'Es' steeds meer een dubbele functie gekregen: enerzijds vormen zij het centrum van waaruit mensen hun 'innerlijk', hun eigen driften en impulsen sturen, deels bewust en deels automatisch en onbewust, en anderzijds vormen zij het centrum van waaruit mensen hun betrekkingen met andere mensen en zaken sturen. 'Ego' en 'Superego' voeren dus tegelijkertijd een 'binnenlandse' en een 'buitenlandse' politiek, en waar het hier om gaat is de steeds veeleisender kunst het binnenlandse en het buitenlandse emotiebeleid op elkaar af te stemmen. [HIER DE WALDHOFF-AANVULLING] In deze ontwikkeling is een groeiend aantal mensen zich bewuster geworden van de noodzaak emoties te reguleren en een 'dramaturgisch perspectief'⁵¹ te ontwikkelen, een perspectief dat zicht biedt op de verschillen en tegenstrijdigheden tussen emoties en emotie-uitingen in de presentatie van zichzelf. Deze ontwikkeling heeft tevens geleid tot een toename van een dramaturgisch perspectief dat zicht biedt op de verschillen en tegenstrijdigheden tussen emoties en emotie-uitingen in de presentatie van zichzelf. De spreiding van het dramaturgisch perspectief vormt een aanwijzing voor de spreiding van zowel het vermogen zichzelf en het eigen gedrag te observeren als van het besef dat emotieregulering is geboden. [van 2^e naar 3^e natuur = van voornamelijk automatisch naar bewuste, zij het vooralsnog voornamelijk *geheime* sturing] Zoals de 'ontdekking' van 'animale' emoties en drijfveren door Freud geschiedde op het moment dat de ontkenning en verdringing van die emoties en drijfveren een hoogtepunt hadden bereikt, zo vestigt en verbreidt zich een 'sociologie van emoties' op het moment waarop de afkeer van diezelfde ontkenning en verdringing een hoogtepunt lijkt te bereiken.⁵² De tot voor kort gangbare overtuiging dat 'gevaarlijke' gevoelens en impulsen rigoreus de kop moesten worden ingedrukt, omdat men zich

⁵⁰ Hochschild noemt dit de risico's van "losing the signal function of feeling" en "losing the signal function of display." (Hochschild 1983: 21)

⁵¹ Vgl. Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*.

⁵² Volgens Hochschild betekent dit dat de blik naar binnen werd gekeerd, dat de manier waarop we onszelf voor de gek houden ons het meeste ging fascineren. (Hochschild, p. 192). Deze 'inner-directedness' verhoudt zich dus recht evenredig met 'other-directedness', met de toegenomen druk zich naar anderen te richten. De beide begrippen van Riesman lijken dus minder geschikt om elkaar opvolgende tijdperken met bijbehorende persoonlijkheden te beschrijven: ze vormen kennelijk twee nauw verweven krachten van een steeds hoger opgevoerde spanningsbalans, door Elias gevat in de term wij-ik-balans. (Norbert Elias, *Die Gesellschaft der Individuen*, Frankfurt a.M. 1987.)

er anders onherroepelijk aan zou overgeven, behoort tot het verleden. Dat is ook een noodzakelijke voorwaarde voor informalisering, voor het (kunnen) laten vieren van de teugels. Dat is ook de strekking van het verhaal over de kleuterschool waar kinderen hun 'wapenrusting' naartoe mochten meenemen. De bewapeningswedloop en de gevechten bereikten niet het verzadigingspunt waarop de ouderen hadden gehoopt. Paul Kapteyn concludeert:

De taboedoorbraak, waarbij ouderen zich flexibeler opstelden tegenover het geweld van kinderen, kon alleen pas dan door die kinderen worden gevolgd wanneer hun eerst de restricties goed waren ingeprent en zij eerst leerden wat zij dan later in zekere mate zouden kunnen afleren. Taboedoorbraken waren met andere woorden typische volwassen problemen. Zij leerden gedeeltelijk af wat kinderen eerst nog moesten aanleren.⁵³

Dit herinnert niet alleen aan het hiervoor gepresenteerde citaat van Orwell over de 'proles' die hadden 'vastgehouden aan de primitieve gevoelens, die hij zelf door bewust zijn best te doen weer moest aanleren', maar ook aan de ontwikkelingsmodellen van Piaget, Kohlberg en R.L. Selman.

Cees Straver vat deze modellen als volgt samen:

[Kinderen] beginnen heel egocentrisch en concreet. Egocentrisch in de zin van bezig met de eigen gevoelens en nauwelijks concreet denkend over wat die gezochte ander mogelijkwijs voelt en denkt. Concreet in de zin van zich vasthoudend aan sociaal gangbare uiterlijke vormen die lijken te dienen om contact te maken. Pas als de persoonlijke vriendschap en het zich verplaatsen in de ander binnen hun horizon komt [rond 11-12 jaar], kunnen ze hun handelingen gaan afstemmen op beide polen tegelijk: hun eigen gevoelens en de gevoelens van de ander. Dan kunnen ze hun toenaderingspogingen gaan individualiseren en improviseren, dat wil zeggen een eigen procedé kiezen voor déze situatie tegenover déze persoon.⁵⁴

Zoals het civilisatieproces van de mensheid als geheel wordt weerspiegeld en tot op zekere hoogte wordt herhaald in het civilisatieproces van opgroeiende individuen, zo lijkt dat ook te gelden voor het proces van informalisering.

Emoties en impulsen zullen waarschijnlijk in toenemende mate worden ervaren als van vitaal belang - als instrument ter oriëntatie en als bron van lust - en als gevaarlijk of problematisch, omdat ze mensen in de gevangenis of in het gekkenhuis kunnen brengen. Sedert het einde van de vorige eeuw is het vitale belang van emoties én van emotieregulering steeds meer erkend. De opkomst van de 'sociologie van emoties' kan worden opgevat als een recente uitingsvorm van deze trend, hoewel sommige bijdragen nog vele kenmerken van nostalgie in zich dragen. Alleen al de

⁵³ Paul Kapteyn, *Taboe, macht en moraal in Nederland*, Amsterdam 1980, p. 179.

⁵⁴ Cees Straver, *Jong zijn en contact zoeken*, Deventer 1980, p.41. R.L. Selman, *The development of conceptions of interpersonal relations: a structural analysis and procedures for the assessment of levels of interpersonal reasoning based on levels of social perspective-taking*, Harvard 1974.

uitdrukking 'sociologie van emoties' wekt de indruk van een speurtocht naar 'echte' en 'natuurlijke' emoties, en kan aanzetten tot een of andere vruchteloze nostalgie die eraan voorbij gaat dat alle mensen in een ongedifferentieerd soort van opwinding worden geboren en dat zij vanaf het begin van hun leven hun emoties en impulsen moeten leren articuleren én reguleren. Juist vanwege het levensbelang van dat leerproces, wordt aan de 'signaalfunctie' van emoties een vitale overlevingswaarde toegekend. Daarom zou de symbolische uitdrukking, de 'vlag' van deze tak van sociologiebeoefening preciezer, minder eenzijdig en misleidend worden door haar te veranderen in *'sociologie van emotieregulering'*.

Net zoals emoties steeds sterker als problematisch én als bruikbaar worden ervaren, zo wordt ook het zichzelf presenteren steeds sterker als een opgave én als een genoegen ervaren. Ook al zullen gevoelens van onzekerheid, beklemming en desoriëntatie bij iedere ronde in het proces van zelfdistantiëring in meer of mindere mate de kop opsteken, toch lijkt het zichzelf profileren een sport en een kunst te zijn geworden, en lijkt een groeiende meerderheid zich steeds sterker te realiseren dat en hoe zij zich ertoe moet zetten.